

Кадыров Т.Д., Арапова М.М.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ
ӨБӨЛГӨ ТҮЗҮЛДҮ**

Кадыров Т.Д., Арапова М.М.

СФОРМИРОВАЛСЯ ПУТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСТАНА

T.D. Kadyrov, M.M. Arapova

FORMED ROAD TO ECONOMIC DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

УДК: 947.1/338.7(575.2)

Макалада Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсүнө өбөлгө каралган.

This article discusses the development of the Kyrgyz economy.

Элдик толкундоолордун натыйжасында жана оппозициядагы саясий күчтөрдүн өлкө тагдыры үчүн жоопкерчиликти өзүнө алуусу менен узака созулган, көп жылдардан бери келе жаткан саясий кризис чечилди. Демократияны калыбына келтирүү, экономиканы эркин өнүктүрүү жана ар бир Кыргызстандыктын татыктуу жашоого укугун ишке ашыруу үчүн жол ачылды. Өкмөт Жогорку Кеңеш менен бирдикте иштеп, жараандык коомдун активдүү колдоосу менен кыска убакыттын ичинде коомдук тартипти, экономикалык жана мамлекеттик структуралардын ишин кайра калыбына келтирди. Ошону менен бирге, алгачкы күндөн тартып мурдагы системаны өзгөртүү боюнча иш башталды. Мурунку режимдин кемчилдиктери жана проблемалары барыбызга белгилүү.

Эгемендүү өлкөнүн Элдик революциядан кийинки социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө токтоло турган болсок, революцияга чейинки мезгилге караганда бир кыйла өнүгүүнү көрүүгө болот. Революциядан кийинки өлкөдөгү курч кырдаал, экономикага да терс таасирин тийгизбей койгон жок. Ага карабастан экономикалык көрсөткүчтөр 2005-жылдан бүгүнкү күнгө чейин салыштырганда эки эсеге өстү. Өнөр жай тармагына кошуна жана чет өлкөлөрдөн миллиарддаган суммада инвестициялар тартылып, бир катар жаңы завод, фабрикалар курулуп миндеген Кыргызстандыктар жумуш орундары менен камсыз болду. Атап айтканда Жалалабат облусундагы долбоордук кубаты 14,6 миң тонна пахтаны кайра иштетүүчү ЖЧК «Лиматекс» ишканасына 28,3 млн. Сомдук инвестиция тартылып 400 жаран жумуш орун менен камсыз болгон. Чүй обласында суткасына 35 тонна ун чыгаруучу кубаттуулукка ээ болгон ЖЧК «Москва» ишканасына 10 млн. сомдук инвестиция тартылып, 50 адамга жумуш орун түзүлгөн. Ош шаарында ЖЧК «Кыргызжиптекс» деген кебезден жасалган кездемелерди өндүрүү ишканасы 10 млн. сомдук инвестиция тартылып 170 адамга жумушчу орун түзүлгөн. Жалпы инвестициянын көлөмү 60 млн. сомдук 150 киши иштеген Австралиялык СПЛ ЖЧК «Консалтинг» - «Эмгек берекеси» пахтадан

жип ийрүүчү ишканасы 150 кишини жумуш орду менен камсыз кылган. Мындай ишканаларды айта берсек оңдоп саналат. Бишкек шаарындагы жана Чүй облусунда 30 га жакын кийим тигүүчү кичи цехтер курулуп, 30 млн. АКШ долларынан ашык инвестиция тартылып 300 дөн ашуун жараандар жумуш орду менен камсыз болушкан. Ош облусунун Араван районунда Кытай Эл республикасы менен бирдикте курулуп жаткан цемент чыгаруучу биргелешкен ишкана ишке кирди. Бул ишкана 2008-жылдан баштап 400 миң тонна цемент иштеп чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Жалпы завод-фабрикалардын саны 40 тан ашууну түздү. Андан сырткары Кызылкыя шаарындагы цемент-шифер комбинатынын курулушу башталганын айтпай кетүүгө болбойт. Кыргызстан 2007-жылдын биринчи жарымында 9,2% экономикалык өсүшкө ээ болду. Бул тенденцияны сактап калу эле эмес, анны 10-12%ке чейин өнүктүрүүгө болооруна талаш жок. Социалдык тармакты алып карасак пенсиялар 30% тен – 50%ке чейин көбөйтүлүп жараандардын пенсияга чыгаруу курагы 5 жашка төмөндөтүлгөн.

Мугалимдердин врачтардын, аскер кызматкерлеринин, милициялардын айлык акылары 30% тен – 50%ке чейин көбөйтүлдү. Авторитардык мезгилде салтка айланып кеткен мектептерди оңдоп түзөөгө, окуу куралдарына ата-энелер тарабынан төлөнүүчү төлөмдөр жоюлуп, башталгыч класстардын окуучуларына мамлекет тарабынан мектептерде акысыз түшкү тамак уюштурулду. [1]

Салыктарга келсек, 2006-жылдын 1-январынан баштап кирешеден алынуучу салыктын өлчөмү да 10%ке төмөндөтүлүп, айыл чарба өндүрүшчүлөрүнөн өндүрүлгөн продукциялары үчүн алынуучу Кошумча нарк салыгы же КНС алынып салынды. Айыл чарба тармагында жер салыгынан сырткары дээрлик салыктардын баары жокко эсе.

Учурда токтоп калган завод – фабрикаларды күчөтүлгөн нукта колго алынууда. Таптакыр токтоп калган ишканалар азыр кыймылга кирүүдө. Эски ишканаларга заманбап технологиядагы жаңы шаймандарды чет мамлекеттерден ташып келгенде алынуучу КНС же кошумча нарк салыгы алынып салынды. Кирешеден жана алынуучу салыктар төмөндөтүлүп, ишкерлерге жеңилдетилген шарттар түзүлүүдө. Ал ишканаларды кайра иштетип,

Кыргызстандын жараандарын жумушчу орун менен камсыздап келе жатат (2).

Алгачкы 10 айдын ичинде эле дүң продукциянын көлөмү 0,3% ке төмөндөгөн. «Кумтөрдө» 24,7%ке аз кен чыгарылып, айыл чарба тармагында 11,6% ке аз продукция өндүрүлгөн. Өндүрүш менен айыл чарбанын үлүшү ички дүң продукциянын 50,1% ин түзөөрүн эсеге баа көтөрүлгөн. Мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгү 16,1 млрд сом менен толукталган. Салыктын казынага 13 млрд сом бажы тармагынан 6 млрд 315 млн. сом түшкөн. Азыр өкмөттүн алдында 2006-жылдын ички дүң продукциянын 8%ке жеткирүү турат. Бул көрсөткүчкө жетиш үчүн өнөр жайында 9%ке, айыл чарбасында 6%ке, курулушта 20%ке жана тейлөө тармагында 9,1%ке өсүш болгондугунан финансы министри 2005-жылдын ноябрындагы билдирүүсүндө белгиленген. «Кумтөрдө» иш басаңдагандын кесепетинен жогоруда белгилегендей өнөр өндүрүшүндө 2,2%ке өсүш болгон. Бүгүнкү күндө кийим тигүүчү цехтерде 150 миңге жакын адам эмгектенет. Алар жылына бюджетке 1 млн сомго жакын салык төлөшөт. Киреше салыгы менен кошумча нарк салыгы 10%ке түшкөндөн бери 581 кийим тигүүчү кичи ишканалардын саны 685ке жеткен. 2005-жылы Кыргызстанга, 2004-жылга караганда 60 миң 300 адамга аз турист келген Бирок мындай кырдаалга карабай 2005-жылы туристтик жайлардын саны 200гө көбөйүп 4700гө жеткен. Айыл чарба тармагында баанын жогору болушунун себеби 2005-жылы дээрлик бардыгы аз айдалган (3).

2005-жылдын 15-октябрында өкмөт үйүнүн чоң залында президент, премьер министир, жогорку кеңештин төрагасы, депутаттар министирлер, губернаторлор, акимдер жогорку окуу жайлардын ректорлору, партиялардын, өкмөттүк эмес уюмдардын лидерлери, ишканалардын, коомдук уюмдардын жетекчилери жана журналистер катышкан республикалык кеңейтилген жыйын болду. Анда Кыргыз республикасынын Президенти Курманбек Бакиев өлкөбүздүн учурдагы саясий-экономикалык, маданий, рухий абалын жана келечегин камтыган кенен доклад менен чыгып сүйлөдү. Мамлекет башчысы аткаруу бийлигинин алдында 2005-2006-жылдарда аткарууга тийиш болгон конкреттүү иш чаралардын комплекстүү планын сунуштап, айтылган ар бир маселенин аткарылышына өзү түз көзөмөл жүргүзө тургандыгын билдирди.

Мамлекет башчысы кириш сөзүн парламент менен биргелешип иштөөнүн натыйжасында өкмөттүн толук курамы түзүлүп бүткөнүн бул март айындагы. Эл тарабынан жаңы бийликтин алдына коюлган маселелерди чечүү үчүн жасалган өтө маанилүү кадамдардын башталышы катары баалады. Жогорку Кеңештин депутаттарына өкмөт курамын карап, алардын жеке мүчөлөрүн талкуулоодо жана бекитип берүүдө конструктивдүү, принципиалдуу, позициялардын көргөзгөндүктөрү үчүн ыраазычылыгын билдирди. Ошону менен бирге азыр республикабыздын жарандарынын жашоо, турмуш абалдарын реалдуу жогорку деңгээлге жеткирүү

үчүн өлкө экономикасын тездетип өнүктүрүү эн негизги милдет экендигине токтолду. Бул бийликтин бардык булактарына бирдей тиешелүү маселе экендигин айтып өттү. Андан башка бизге маанилүү иш деле жок болуш керек. Экономиканы өнүктүрүү – бир гана өкмөттүн алдындагы маселе эмес, ал парламентке дагы, сот органдарына дагы түздөн-түз тиешелүү.

Эгерде сот системасы мыйзамдуулуктун негизинде акыйкат иштебесе, анда элдин нааразычылыгы басылбастыгын белгиледи. Андан кийин өкмөттүн акыркы 6 айдагы саясий кырдаалдарда иштегендиктерине токтолуп, эң негизгиси – өлкө экономикасын төмөн түшүрбөй туруктуу абалда сактап калууга жетишилгендигине жана натыйжада ички дүң продукциянын көрсөткүчүнүн төмөн түшүп кеткендигине жол берилбегендигин белгиледи. Инфляция өткөн 9 айга карата 4%ти түздү, улуттук валютабыз сомдун туруктуу курсунун сакталып тураарын айтып өттү. Ошондой эле ички дүң продукцияга карата бюджеттин жетишпестиги 2.8%ке чейин кыскалды. Төлөм каражаттарынын балансы күчөтүлдү. Өткөн жылдын 7 айына салыштырмалуу өлкөбүз быйыл чет өлкөлөрдүн инвестициялардын 80 млн Америка долларына ашыкча алды. Ушул убакытын аралыгында былтыркыга салыштырмалуу мамлекет бюджетине кирген жалпы киреше 13%ке өскөн. Бул бюджеттен түшкөн реалдуу акча. Ал эми конкреттүү тармактар боюнча айтсак; мамлекеттин бажыкана кызматтарынан 2004-жылдын 9 айына салыштырмалуу, быйыл ушундай убакыттын ичинде 946 миллион сом ашыкча жыйналды. Республикалык салык инспекциясы тармагынан былтыркы 9 айдын көрсөткүчүнө салыштырмалуу быйыл 680млн сом чогултулган. Мындан башка дагы аткарылып жаткан көптөгөн иштерге токтолуп өзгөчө мамлекеттик карыздарыбызды жеңилдетүү боюнча эки тараптуу Россия, Франция, Германия өлкөлөрүнүн президенттери менен сүйлөшүп, тиешелүү келишимдерге кол коюлгандыгынын маанилүүлүгүнө токтолду. Ал эми келечекте реалдуу аткарыла турган иштер боюнча мамлекет жетекчиси төмөнкүлөргө токтолду. Алдыдагы 4 жылда сырткы карыздарыбызды тейлөөгө бюджеттен төлөмдөрдүн көлөмү 60%дан көбүрөөк кыскарат. Дүйнөлүк валюталык фонд (МВФ) менен ийгиликтүү сүйлөшүүнүн натыйжасында, салык кодексин реформалоого ийгиликтүү негиз түзүлдү. Ал боюнча салыкка болгон төлөмдөрдүн пайыздарды азайтыла турган болуп жатат. Бул «көмүскө экономиканы» ачыкка чыгарууга шарт түзөт. Ушул жылдын аягына чейин өкмөт экономиканын өсүшүн 3%тик деңгээлге жеткириш үчүн болгон күчүн, болгон мүмкүнчүлүгүн жумшаш керек.

Ал эми 2006-жылга крата коюла турган маселелер принципиалдуу түрдө таптакыр башкача боло тургандыгы менен айырмаланат. Өкмөт ички дүң продукциянын өсүшүн ушул жылга карата 8% өлчөмүнө жеткириш керек. Бул колубуздан келе турган реалдуу мүмкүнчүлүк. Жогорудагы көрсөт-

күч бардыгынан мурда өндүрүштү өстүрүү менен гана ишке ашат.

Биринчиден, иштеп жаткан ишканаларды активдештирүү аркылуу жетишүүгө мүмкүнчүлүк бар. Бул үчүн аларга болушунча эркиндик берип, инвестициялардын келишине мүмкүнчүлүк түзүп, жогоруда айтандай салыкты азайтып, күч органдарынын «түрдүү шылтоолор» менен текшерип бара бергендерине чекит коюу керек. Андай ишканаларга мисал катары «Интерглас» заводун, Канттагы цемент-шифер комбинатын, Майлы-Суудагы электролампалык заводу, Бишкектеги кездеме токуучу комбинаты, Хайдаркандагы сымап өндүрүү комбинатын, Кадамжайдагы сурьма комбинатын, курулуш материалдарын чыгаруучу ишканаларды, Карачеке көмүр казып чыгаруучу ишканаларын келтирүүгө болот. Аталган ишканалар өздөрүнүн өндүрүштүк көрсөткүчтөрүн 20-30%ке көтөрүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Экинчиден, токтоп калган ишканаларды кайрадан өндүрүшкө киргизүү зарыл, 2006-жылды күтпөстөн, 200-жылы эле алардын бир топторун ишке киргизүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Мисалга Орловкадагы химиялык-металлургиялык комбинат, Токмоктогу курулуш материалдарын чыгаруучу комбинат, Оштогу «Текстильщик» пахтадан кездеме токуучу комбинаты, Кадамжайдагы сурьма комбинаты, «Дастан» акционердик коому жана башка азыркы Кызылкыя шаарына курула турган цемент заводу боюнча маселени изилдеп чыгуу керек. Техничко-экономикалык негиздери аныкталып, керектүү түзүлүштөрдү алуу боюнча жумуштар жүргүзүлүүдө. Анын кубаттуулугу Канттагы цемент-шифер заводунан кем калышпайт.

Бул завод республикабыздын түштүк региондорундагы Ош, Жалалабат, Баткен облустарын керектүү курулуш материалдары менен камсыз кылмакчы. Ошондой эле бургу чыгаруучу заводу, Карабалтадагы уран өндүрүүчү тоо-кен комбинаты, «Криста» заводун, Бишкектеги машина куру заводун, Кыргыз-Кытай кагаз чыгаруу фабрикаларын тездетип ишке киргизүү милдети алдыда турат. Жакынкы аралыктарда Таластагы «Жерүй» жана Талдыбулак сол жээк алтын кенин, Сарыжаздагы алюмин-вольфрам кендерин казып иштетүүнү баштоо керек. Аларды пайдалануу үчүн өндүрүш менен гана алпурушубуз керек. Өлкөнүн экономикасын көтөрүү үчүн мындан башка жол жок. Үчүнчүдөн экономиканын өсүшүн жаңы өндүрүш объектилерин куру менен камсыз кылууга болот. Биринчи кезекте, энергетика секторунда «Камбарата-1», «Камбарата-2» ГЭСтеринин курулушун тездетүү зарыл. Эгерде ушул ГЭСтер бүтсө жана 500 киловольттук «Датка» подстанциясы, Аксуу-Торукарт 200 киловольттук ЛЭПтерди куру аяктаса, бүткүл республикабызды энергия менен жабдуу жакшырып, электр энергиясын Кытай, Пакистан, Афганистанга экспортоого шарт түзүлөт эле. Камбарата ГЭСтерин куру үчүн өкмөт жетишээрлик инвестиция таратууга тийиш. Ал боюнча президент Курманбек Бакиев менен Россия

федерациясынын президенти В.В.Путиндин ортосунда макулдашуулар болду. Ноябрь айында кубаттуулугу 220 киловольттук «Фрунзе-Аларча» электр энергиясын берүү линиясын куру иши аяктайт. Өлкө башчысы андан кийин энергетика тармагында 6 айдан бери бир аз жылыштар бар экендигин айтты. Бирок, электр энергиясын бөлүштүрүүчү компанияларга болгон элдин, чарба жүргүзүүчү ишканалардын карызы 3,5 млрд. сомду түзүп олтурат. Ал эми электр энергиясын бөлүштүрүүчү компанияларды электр энергиясын өндүрүүчү, аларды жеткирип берүүчү компанияларга болгон карызы 5 млрд сом. Ошону менен бирге Каракечеге чейин темир жол куру маселесин колго алуу мезгили келип жеткенин белгилеп өттү. Мындан сырткары айыл чарба тармагына токтолуп, мында кооперацияны өнүктүрүп, ири чарбалар түзүлбөсө иш алдыга жылбай турганын белгилеп өттү, жана айыл чарбасында өндүрүлгөн товарлардын кошумча баасын жогорулатууга өзгөчө басым жасады. 2006-жылы коңшу өлкөлөргө экспорт көбөйүшү менен Бишкекте баалар жогорулагандыгын байкоого болот. Айыл продукцияларын кайрадан иштетүүдө бардыгына теңдеш конкреттүү шартын түзүү керек. Мисалы, тамеки рыногунда «Реетсма» ишканасы монополия жүргүзөт. Жыйынтыгында республикабызды жаңы заводдор курулбай жана тамекини кайра иштетүүчү ишканалар токтоп калууда. Булар менен тиешелүү келишимдер бар, бирок аткарышпайт. Келишимдин башында айтылган, өлкөбүздүн түштүгүнө дагы бир тамеки чыгаруучу фабрика курулат, бул маселени өкмөт, жергиликтүү бийликтердин башчылары тиешелүү тармактардын кызыкчылыгын эске алып, ушул жылдын аягына чейин чечилүүлөрү тийиш. Алкоголь ичимдиктери рыногун да иретке келтирүү зарыл. Мында азыркы убакта бул тармак бюджетибиздин киреше бөлүгүнүн 3 эле пайызын түзөт. Бул көрсөткүч Совет мезгилинде 25-30%ке жеткен.

Ошентип бюджет өтө чоң суммадагы акчаны түзгөндүгүн мүнөздөйт. Өкмөт бул спирт тармагын да тезинен жөнгө салып, тартипке келтирбесе болбойт. Мындан сырткары айыл чарба өндүрүшүнө өтүп, мамлекет биздин фермерлер рынокту таап жана өз продукцияларын сата алыш үчүн эң жагымдуу шарттарды түзүп берүүгө тийиш. Ошондой эле жылдын башында мамлекеттик материалдык резервди түзүү үчүн айыл чарба продукцияларынын көлөмдөрү жана баалары жөнүндө жарыялоо зарыл. Ушундай айыл чарбасына болгон кам көрүүлөр боюнча Япондук грант боюнча 35 комбайн он жылдык мөөнөт менен бөлүштүрүлүп берилди. Бул 5 жыл өткөндөн кийин 50% наркы, дагы 5 жылдан кийин калган 50% суммасы төлөнөт. Кайтарылган сумма айыл чарба техникасын сатып алуу үчүн кайрадан пайдаланылат. Азыркы учурда өлкөдө 260 миңден ашык фермерлер иштеп жатышат. Коомду өнүктүрүүгө дагы бир тармак болуп туризм эсептелет. Үстүбүздөгү жылда Кыргызстанда өнүктүрүү үчүн бир катар жагымдуу шарт түзүлдү. Азыртан эле бир келээрки жылдын сезонунан

даярданып жана Кыргызстанды туризмдин өлкөсү катары активдүү алдыга жылдыруубуз керек. Андан ары Кыргызстандын дүйнөлүк экономикага интеграцияланышы ошондой эле транспорту өнүктүрүү аркылуу жетишүүнү белгиледи. Транспорт тармагынын бир бөлүгү болгон темир жол, авиа жол каттамдарынын өнүгүүсүнө бир катар шарттарды түзүү белгиленди. Экспорттук саясат тышкы керектөөлөргө багыт алышкан жана сурьма, кремний, алтын, уран жана башка материалдарды кайра иштетүү боюнча республиканын ири өндүрүштүк кубаттуулуктарын пайдаланышкан секторлорду өнүктүрүүгө түрткү берүүгө тийиш. Экспорт маселеси ошондой эле туризмге, билим берүү жана консалтингдик кызмат көрсөтүүлөргө тиешелүү. Экспортко багыт алышкан ишканаларды камсыздандырууну жана кредиттөөнүн киргизүү каралды. Ошону менен бирге тике чет өлкөлүк инвестицияларды көбөйтүүгө басым жасоого жана жыл сайын 20% өсүүгө тийиш. Эң эле курч проблемалардын бири болуп саналган турак жай маселеси болуп эсептелет. Бул турак жай жана курулуш программасын адекваттык каржылоо, курулуш материалдар индустриясын өнүктүрүү жана ипотека аркылуу чечилүүгө тийиш. Туруктуу экономикалык

өсүш үчүн бардык колдо болгон финансылык ресурстарды мобилизациялоо талап кылынат. Бул мааниде банктык эмес сектордун потенциалы көп толук эмес пайдаланылат. Финансылык көзөмөл боюнча агенствону түзүү бул маселеде маанилүү роль ойнойт жана микрокредиттөө системасын өнүктүрүүдө кыйла резервдер бир канча деңгээлге көтөрүлдү (4).

Үстүбүздөгү жылдын аягына чейин 2010-жылга карата алыскы региондордо жашаган калкты микрофинансылоону өнүктүрүүнүн орто мөөнөтү стратегиясы кабыл алынууга тийиш. Ошондой эле өкмөттүн көңүлүн экономиканын өсүшүнө олуттуу тасир бере турган бир нече саясий факторлор бар экендигине, алардын ичинен башкысы – бул менчик жөнүндөгү маселе. Бул маселе азыр өлкөдөгү туруктуулуктун деңгээлин чечүүгө таасир берүүдө.

Адабияттар:

1. «Кыргызстан элдик революция 24-март 2005 жыл»
Б: 2006 91-100-117-бет.¹⁻²
2. Эркин Тоо//2006-жыл 17 март³
3. Замандаш //2006-жыл апрель №4⁴
4. Кутбилим //2006-жыл 17-март⁵

Рецензент: к.и.и., доцент Жаркымбаев Т.Ж.